

О. Я. Мацюк

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФИЛИГРАНЕЙ
ДОКУМЕНТОВ ЛЬВОВСКИХ АРМЯН XVI—XVII вв.

Резюме

Армянская колония существовала во Львове с XIII в., т. е. со времени основания города. Документальные материалы о деятельности ее, частично сохранившиеся и дошедшие до нас, представляют большой интерес для исследователей бумаги и водяных знаков. Особенно цены акты армянского суда 1537—1783 гг., а также документы Армянской митрополичьей консистории конца XVIII—XIX вв.

В сообщении описаны филиграны XVI—XVII вв. На 11 таблицах представлено 190 водяных знаков, дающих довольно полное представление о том, на какой бумаге писали во львовских армянских учреждениях этого времени. Львовские армяне употребляли много бумаги украинского производства (таких бумажных мельниц, как Ливчицкая, Буская, Бруховицкая и Зашковская), привозили бумагу из Молдавии, из западноевропейских стран. Применили они и много польской бумаги. Львовские армяне всячески содействовали развитию украинских бумажных промыслов, снабжая их сырьем.

Все водяные знаки, помещенные в таблицах, взяты из документов ЦГИА УССР во Львове, написанных в основном во Львове (174 филиграны). Помещены некоторые филиграны из документов, написанных в других городах Украины (Снятии, Ярослав, Холм, Ряшев, Переяслав), Белоруссии (Гродно), в польских городах (Варшава, Краков, Познань). Дата их написания в каждом случае известна, и они могут служить для определения времени написания недатированных архивных документов и старопечатных книг.

Отдельно описаны водяные знаки, указано их происхождение, даны ссылки на архивные документы, с которых они сняты.

Детальное изучение филиграней на бумаге документов армянских учреждений XVI—XVII вв. дает нам представление о тогдашней торговле не только армян, но и всего населения г. Львова, а также западноукраинских земель как внутри страны, так и за границей, помогает в исследовании деятельности армянской колонии во Львове.

М. Ф. Котляр

ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДИКА СКЛАДАННЯ
НУМІЗМАТИЧНОЇ КАРТИ УРСР (ІХ—XIX ст.)

У наш час важко знайти історика, який би недооцінював роль нумізматичних пам'яток у вивчені минулого. Тому немає потреби нагадувати про значення монет як історичного джерела. Звернемо увагу читача лише на один із шляхів використання багатьох можливостей нумізматичних пам'яток — за допомогою їх топографування. Складання списків знахідок монетних скарбів і окремих монет, позначення місць знахідок на кар-

тах — важлива справа. Але їй поки що не приділено належної уваги.

Навіщо потрібна нумізматична карта УРСР? З неї, насамперед, можна довідатися про розміщення економічних центрів, великих і малих торгів, про мережу торговельних шляхів, про напрямки зовнішньої і внутрішньої торгівлі українських земель у різні історичні епохи.

Монети є немовби візитними картками міст і країн, в яких вони виготовлялись. Визначаючи співвідношення між монетами якомога більшої кількості скарбів¹ (а їх здатна представити лише нумізматична карта), можна встановити, гроші яких саме країн були найбільш вживані на українському ринку в ту чи іншу епоху. На основі якісного складу скарбів можна встановити безпосередні торговельні зв'язки українських купців з іноземними тorgами.

Про важливість нумізматичних карт свідчить хоча б те, що їх включено до серії публікації матеріальних знахідок на території СРСР, яка видається Академією наук СРСР під загальною назвою «Археологія ССР. Свод археологических источников». Уже вийшли в світ дві такі карти, створені відомим радянським нумізматом В. В. Кропоткіним: «Клады римских monet na territorii ССР» (М., 1961) і «Клады византійських monet» (М., 1962).

Ідея створення нумізматичних карт України не нова. Ще в дореволюційний час було опубліковано кілька топографічних зведень знахідок монет в окремих місцевостях України. Ці зведення, незважаючи на солідний вік і надмірну лаконічність записів у них², мають певне значення й досі. На жаль, ними охоплена лише частина української території: Київщина, Харківщина, Волинь, Чернігівщина, Дніпропетровщина³. Однак у

¹ Відомо, що знахідка кожного окремого скарбу є випадковістю. Проте чим більше скарбів виявляють у певному районі, тим певніше вимальовується закономірність цього явища. На підставі однієї-двох знахідок важко робити висновки про стан грошового господарства того чи іншого району у певну епоху, але з кожною новою знахідкою можливості нумізматики у цьому відношенні зростають.

² У них вказані лише загальна кількість та державна принадлежність основних груп монет, датування подано сумарне: XVII ст., XVIII ст. і т. д. Пояснити це можна тим, що раніше нумізматична наука вивченю складу скарбів приділяла значно меншу увагу, ніж нині, бо основним вважала сам факт знахідки.

³ Н. Беляшевский. Монетные клады Киевской губернии. К., 1889; В. Е. Данилевич. Карта монетных кладов и находок единичных монет Харьковской губернии. — Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. М., 1905; його ж. Монетные клады Екатеринославской губернии. Х., 1904; його ж. Монетные клады Киевской губернии до первой четверти XV ст. — Труды IX Археологического съезда, т. I. М., 1895; Орлов. Исследование о кладах Волынской губернии. Житомир, 1885; В. Шугаевский. Краткий обзор монетных находок Черниговской губернии. — Каталог музея. Чернігов, 1915.

дореволюційний період питання про зведену карту монетних знахідок на Україні не було порушено.

Лише на початку 30-х років ХХ ст. Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) розпочав підготовку до укладання нумізматичної карти УРСР. 4 січня 1931 р. на засіданні Археологічного відділу ВУАКу була зачитана доповідна записка відомого українського нумізмата В. А. Шугаєвського про створення такої карти⁴. З неї довідуємося, що топографування монетних знахідок на території УРСР було доручено групі науковців під керівництвом професора М. О. Макаренка. Основну увагу вирішили звернути на розписування періодичних видань та спеціальних монографій. Інші документи ВУАКу свідчать, що М. О. Макаренко мав навіть картотеку знахідок (створену його групою?), яку він думав передати керівництву ВУАКу. На жаль, в архівах не пощастило знайти жодних слідів цієї картотеки, а також і відомостей про дальшу долю керованої ним групи.

Праця, що готувалася групою М. О. Макаренка, з невідомих причин не побачила світу (певно, не була й закінчена). Тому автор цієї статті, приступаючи до створення нумізматичної карти УРСР, вимушений був розпочинати все спочатку.

Насамперед постало питання про хронологічні рамки карти. Визнано було, що вона охопить IX—XIX ст. При встановленні нижньої хронологічної межі автор виходив з двох головних моментів. По-перше, обіг римської монети на території УРСР добре вивчений, існують карти знахідок цих монет: крім названої вище новітньої топографії В. В. Кропоткіна є спеціально українське зведення знахідок згаданих монет, що належить перу М. Ю. Брайчевського⁵. По-друге, у IX ст. на територію Східної Європи (у тому числі й на сучасну територію УРСР) ринув могутній потік «міжнародних» грошей того часу — арабських (куфічних) дірхемів. Монетний обіг, у повному розумінні цього слова, на Україні розпочався саме у той час. Адже візантійські монети на українських землях мали незначне поширення, і тому не доводиться говорити про більш-менш помітну їх роль як засобу купівлі-продажу. Римська монета, що масово зустрічається на території УРСР (I—II ст. н. е.), виконувала тут головним чином функцію накопичення скарбів і була сировиною для ювелірів; у меншій, певно, дуже незначній мірі вона функціонувала при торговельних операціях. До того ж римські денарії зникають із скарбів на території УРСР в IV, найпізніше у V ст. н. е.

⁴ Інститут археології АН УРСР, архів ВУАК, 1931, спр. 400.

⁵ М. Ю. Брайчевський. Римська монета на території України. К., 1959.

Важко погодитися із спокусливою гіпотезою М. Ю. Брайчевського про те, що римські монети вживались східними слов'янами у VII ст. «і ще пізніше»⁶, з якої випливає, що у наших предків був безперервний монетний обіг, починаючи з I—II ст. н. е.; на зміну римському денарієві прийшов арабський дирхем, а потім і монети власного київського карбування. На нашу думку, їй бракує серйозних доказів. Поодинокі знахідки римських монет у скарбах IX—XII ст. ще ні про що не говорять — не треба забувати про вторинну тезаврацію, добре знайому кожному нумізматові. Авторові цієї статті, наприклад, доводилося натрапляти на римські денарії у скарбах... XVII ст., але на основі цього не можна доводити, що їх носили у гаманцях козаки Богдана Хмельницького.

Абсолютна більшість радянських нумізматів дійшла висновку, що між побутуванням римських і східних монет (арабських дирхемів) на території нашої країни існує розрив у кілька століть. «Окремі римські монети зустрічались у пізніших скарбах східного срібла, але оскільки зовсім немає римських скарбів з окремими східними монетами, перше (явище.—М. К.) доводиться розглядати тільки як випадковість, що повністю піддається поясненню», — пише відомий радянський дослідник І. Г. Спасский⁷.

У IX ст. активізується процес закладання підвалин феодального ладу в Київській Русі. Приплів арабського монетного срібла, пов'язаний з цим процесом (становлення давньоруської держави, встановлення торговельних зв'язків із Сходом тощо), знаменував собою початок справжнього грошового обігу на території УРСР. Попереднє вивчення складу і ареалу арабських дирхемів дає підстави твердити, що ці монети на Україні першими виконували основні функції грошей. Вони не тільки становили матеріал для накопичення скарбів, не тільки правили за «ювелірне» срібло, а — головне! — були широко вживаним засобом купівлі-продажу.

Верхня хронологічна межа нумізматичної карти УРСР та кож обрана не випадково. На цей час заховання скарбів поступово припиняється. Мова йде, звичайно, не про скарби, що утворилися в результаті «кособливих обставин». Маємо на увазі процес природного утворення скарбів, який випливав з самого характеру грошового господарства за часів феодалізму з його неминучою стихією ринку. Адже тезаврація — не засіб зберегти гроши від грабіжників, війни та іншого лиха, а результат вилучення з обігу лишків грошей, які періодично утворювались. Епоха капіталізму в певній мірі стабілізувала внутрішні ринки

⁶ М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964, стор. 262.

⁷ И. Г. Спасский. Русская монетная система. Л., 1962, стор. 32—33.

і породила широку мережу банків, кас, кредитних та інших установ, які зробили непотрібним риск, неминучий при тезаврації.

Визначення хронологічних рамок майбутньої нумізматичної карти УРСР періодом IX—XIX ст. поставило перед укладачем чимало проблем. І перша серед них — джерела.

Основні документальні матеріали до нумізматичної карти УРСР зосереджені в Архіві Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. Йдеться про документи Археологічної комісії (1859—1919 рр.), яка реєструвала усі матеріальні, в тому числі й нумізматичні, знахідки на території Російської імперії⁸. Певне значення мають документальні матеріали фонду Канцелярії міністерства народної освіти, яке до утворення Археологічної комісії вело облік знахідок реліктів матеріальної культури на території Росії (Центральний державний архів СРСР у Ленінграді), фондів Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернаторів та губернаторів подільського і волинського до 1859 р., фонду тимчасових волинського і подільського військових губернаторів 30-х років XIX ст., фонду Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії та інші (Центральний державний історичний архів УРСР у Києві). Виняткове значення мають матеріали згаданого уже архіву ВУАКу, в яких зареєстровані знахідки монет на території УРСР за 1918—1933 рр.

При опрацюванні архівних матеріалів перед укладачами нумізматичної карти постає багато труднощів. У спеціальних фондах можна легко виявити більш-менш постійні відомості про знахідки монет (наприклад, приблизно кожна п'ята «нумізматична» справа фонду Археологічної комісії стосується теми, про яку йдеться в статті; таких справ тут є кілька сотень), в усіх інших — зробити це важко, бо численні згадки про знахідки монет розпорошенні у величезній кількості архівних справ. При цьому ніхто не зможе з певністю сказати: шукайте тут — знайдете. Тому доводиться приймати єдино можливе рішення: вести раціональний пошук, тобто опрацьовувати ті групи архівних джерел, у яких напевне містяться потрібні для складання карти дані.

Починачи роботу над нумізматичною картою, слід насамперед врахувати раніше зроблене у справі картографування нумізматичних знахідок. Крім згаданих вище дореволюційних нумізматичних карт окремих земель України у великий пригоді стають радянські монетні карти, які, хоч і не присвячені спеці-

⁸ У 1919 р. ці функції Археологічної комісії були покладені спочатку на Державну Академію історії матеріальної культури, а потім на Інститут археології АН СРСР. На жаль, останній не зміг налагодити справу обліку монетних знахідок.

ально УРСР, містять чимало записів про українські знахідки⁹. Необхідно використовувати також археологічні карти УРСР¹⁰.

У нашій країні ніколи не видавалося періодичне нумізматичне видання, яке б систематично реєструвало знахідки монет. Відомості про них трапляються у найрізноманітніших газетах і журналах, які й доводиться переглядати. Багатими на такі відомості є газета «Кievлянин», київські, харківські, волинські та подільські губернські відомості, журнал «Киевская старина» та ін.

У фондах музеїв республіки зберігається чимало монетних скарбів. Іноді обставини знахідки невідомі, що практично майже знецінюють її, але здебільшого місце і час виявлення скарбу точно встановлені. Звичайно, укладач нумізматичної карти повинен знайомитись із знахідками монет, що зберігаються в музеях. Найбільший інтерес з цього боку становлять фонди Київського, Львівського і Чернігівського музеїв.

Слід зауважити, що відсутність єдиного республіканського (так само, як і всесоюзного) центру обліку знахідок пам'яток давнини утруднює збирання нумізматичної інформації. Випадкові, до того ж, як правило, неточні повідомлення газет аж ніяк не можуть правити за основу поточного обліку знахідок монет. Бажано, щоб Товариство по охороні пам'яток історії та культури взяло на себе конче потрібну справу реєстрації реліктів минулого, у тому числі й монет, які повсякчас виявляють на території нашої республіки.

⁹ А. А. Ильин. Топография кладов серебряных и золотых слитков. Пб., 1921; його ж. Топография кладов древних русских монет X—XI вв. и монет удельного периода. Л., 1924; А. С. Мельникова. Клады монет (зарегистрированные Государственным историческим музеем за 1952—1955 гг.).—Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 67, 1957; Н. Д. Мец. Клады монет (зарегистрированные Государственным историческим музеем за 1945—1952 гг.).—Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 52, 1953; Г. Ф. Корзухина. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954; В. Н. Рябцевич. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии.—Нумизматика и сфрагистика, вып. I К., 1963; А. А. Сиверс. Топография кладов с пражскими грошами. Пб., 1922; Р. Р. Фасмер. Список монетных находок, зарегистрированных секцией нумизматики и глиптики Академии истории материальной культуры.—Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры, т. I, 1926; т. II, 1929; Г. А. Федоров-Давыдов. Клады джучидских монет.—Нумизматика и эпиграфика, т. I. М., 1960.

¹⁰ В. Б. Антонович. Археологическая карта Волынской губернии.—Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г., т. I. М., 1901; його ж. Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895; Д. И. Багалей. Археологическая карта Харьковской губернии.—Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г., т. I. М., 1905; В. И. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губернии, кн. I. Херсон, 1903; О. Сепинский. Археологическая карта Подольской губернии.—Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г., т. I. М., 1901; И. В. Фабрициус. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, вып. I. К., 1951.

Термін «numізматична карта» стосовно до періоду в тисячу років умовний. Насправді йдеться про певну систему груп записів про знахідки скарбів і окремих монет і відповідних карт, розташованих у хронологічній послідовності. Нами зроблено такий розподіл списку знахідок по періодах: для IX—XV ст.—за цілими століттями, зважаючи на порівняно невелику кількість їх; для XVI—XIX ст.—за чвертями століть, як уже прийнято в numізматиці нового часу. Одночасно готуються хронологічні графіки заховання скарбів за їхніми молодшими монетами, що допоможе краще розкрити динаміку грошового господарства кожної історичної епохи. На картах пункти знахідок скарбів і окремих монет об'єднані за періодами від одного (XVI—XIX ст.) до двох (IX—XV ст.) століть.

Попередні підрахунки показують, що numізматична карта Української РСР, над якою працює автор статті, матиме досить великий обсяг. Повний список знахідок монет IX—XIX ст. на території республіки налічуватиме приблизно дві тисячі номерів. Для того, щоб зробити цей список якомога стислішим і зручнішим для користування — звичайно, без шкоди для змісту! — довелося виробити лаконічну формулу запису про кожну окрему знахідку. Схема прийнятого нами запису така: 1) місце і дата знахідки; 2) обставини знахідки; 3) упаковка; 4) метал, кількість і вага монет; 5) склад скарбу — стисло, але з найбільшою повнотою даних, навіть з переліком усіх монет скарбу; 6) доля скарбу (де зберігається, розійшовся по руках, перетоплений на Монетному дворі і т. д.); 7) джерела відомостей про знахідку.

Автор сподівається, що майбутня numізматична карта УРСР стане у пригоді дослідникам історії України доби феодалізму.

H. Ф. Котляр

ПРИНЦИПЫ И МЕТОДИКА СОСТАВЛЕНИЯ НУМИЗМАТИЧЕСКОЙ КАРТЫ УССР (IX—XIX вв.)

Резюме

В сообщении обосновываются хронологические рамки numизматической карты УССР — топографические сводки находок монет на территории республики. Изложено состояние источников и литературы предмета, намечены пути, которыми, по мнению автора, должно вестись исследование украинских numизматических памятников. Общество по охране памятников истории и культуры должно взять на себя заботу о находках монет на территории УССР, организовать их учет.